

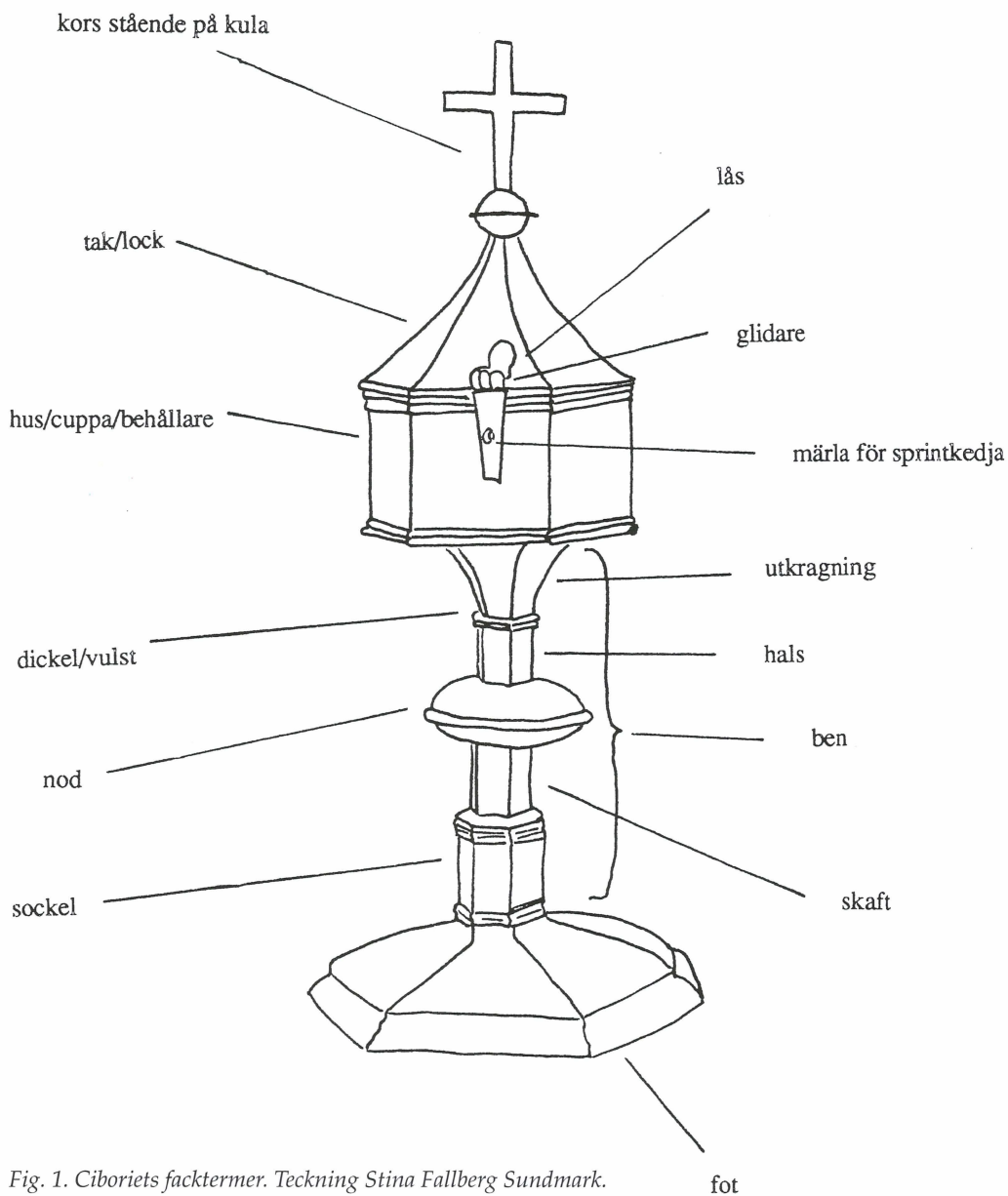

Fig. 1. Ciboriets facktermer. Teckning Stina Fallberg Sundmark.

Uppländska ciborier i funktion och form

STINA FALLBERG SUNDMARK

Medeltida liturgiska kärl

I medeltida kyrkoliv växte behovet av en mängd olika kärl fram för att kyrkan skulle kunna utöva sin liturgi. Dessa kärl delades in i *vasa sacra* (heliga kärl) respektive *vasa non sacra* (icke heliga kärl). Den senare typen innefattade föremål som inte kom i kontakt med Kristi kropp och blod. Till gruppen räknades bland annat oljekar och rökelsekar. De föremål som däremot var ämnade att komma i direkt kontakt med Kristi kropp eller blod och därför var konsekrerade, invigda för sitt bruk, ansågs vara heliga kärl. Till dessa föremål hörde kalkar, patener och kärl avsedda för hostian, den invigda oblaten.¹ En sorts hostiekärl var ciboriet, som den här uppsatsen kommer att behandla.

Ciboriet

Inte helt sällan ger facklitteraturen uttryck för den osäkerhet som råder kring betydelsen av den medeltida liturgiska föremålstypen ciborium. Ibland blandas exempelvis ciborium och pyxis samman. Det kan grunda sig på att man under medeltiden inte hade en exakt definition på de olika föremåls benämningar. Ordet 'pyxis', som benämning för hostiekärlet, är vanligt förekommande i texter från större delen av medeltiden, medan uttrycket 'ciborium' började användas först under senmedeltiden. Enligt vedertagen benämningspraxis skiljer forskningen idag mellan 'pyxis' i betydelsen liten ask med lock och 'ciborium' vilket är ett högt kärl med fot, skaft, nod, hals, behållare/cuppa och lock/tak (fig 1).²

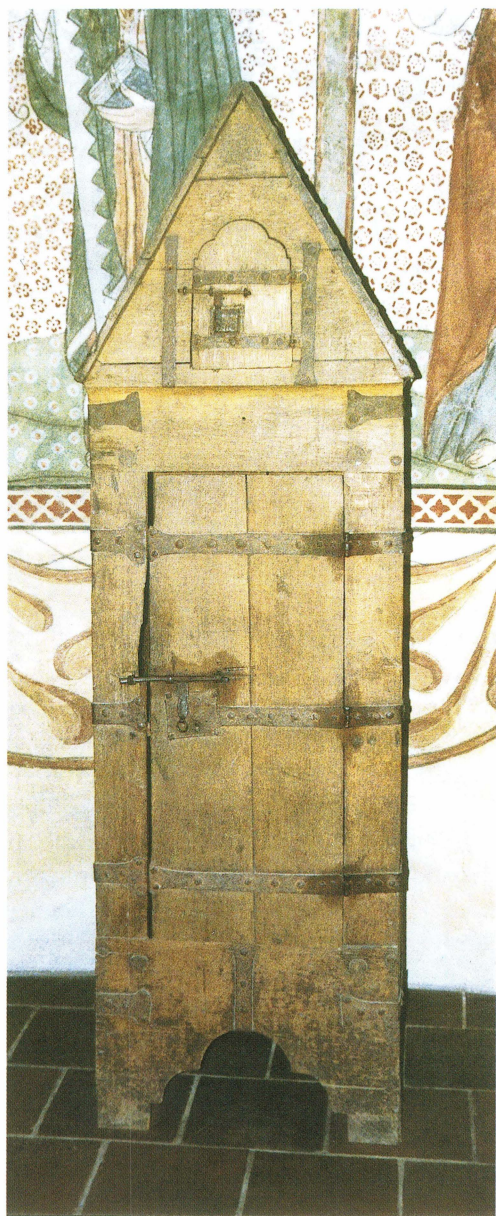

Fig. 2. Sakramenthus från Rimbo kyrka, Uppland.
Foto Jakob Sundmark.

Under Gustav Vasas regeringstid konfiskerades stora delar av landets kyrksilver vid flera tillfällen.³ De liturgiska kärl som beslagtogs var de som ansågs överflödiga och inte längre hade någon funktion i reformationstida gudstjänstliv. Föremål som betraktades som attraktiva var de som var tillverkade i ädelmetall.⁴ Tack vare att vissa ciborier var av förgylld koppar fick kyrkorna behålla dem. Det avspeglas även i det bevarade ciboriebeståndet där de allra flesta är tillverkade av just koppar som förgyllts.

Dagens Uppland är det landskap i Sverige som har flest bevarade ciborier. På Statens Historiska Museum, Stockholm finns ciborier från Gottröra, Huddunge, Härnevi, Mariakyrkan (Sigtuna), Tegelsmora och Vänge kyrkor.⁵ Men det finns även fullständiga eller fragmentariska ciborier i kyrkorna i Enköpings-Näs, Knivsta,⁶ Lena, Rasbokil, Skokloster, Sparsätra och Tuna.

Uppsatsen syftar till att lyfta fram ciboriet som föremålstyp och aspekter kring såväl dess liturgiska funktion som dess form. Särskilt fokus kommer att ligga på föremålen från kyrkorna i Lena och Tegelsmora. Men innan vi går närmare in på dessa föremål ska klargöras vad ett ciborium användes till i medeltida kyrkoliv.

Ciboriets funktioner

Ciboriets huvudsakliga funktion var att förvara de konsektrerade hostierna. Vid lekmannekommunion i mässan och i samband med sjukkommunion var ciboriet en viktig förutsättning för att liturgin skulle kunna genomföras.

Förvaring

I ärkebiskop Nicolaus Ragvaldis statutkompendium från mitten av 1400-talet för den uppsaliensiska kyrkoprovinsen ges instruktioner för hur hostian, det vill säga Kristus närvarande i sakramental gestalt, skulle hanteras. Den skulle förvaras i en *pixis* – vilket kan avse både en pyxis och ett ciborium – tillverkad av elfenben, silver eller i nödfall koppar. Hostian skulle läggas i kärlet på en ren duk av linne eller siden. Statuterna innehåller också föreskrifter om att Herrens kropp skulle förvaras på ett värdigt ställe och att nycklarna dit skulle finnas hos prästen.⁷

Hostiebehållaren kunde förvaras i ett skåp i sakristian eller i ett sakramentshus i koret.⁸ Ett sådant sakramentshus finns i Rimbo kyrka, Uppland (fig 2). Det står idag på golvet i korets nordöstra hörn med ryggen åt östväggen, vilket är en tänkbar ursprunglig placering. Sakramentshuset som är från 1300-talet är tillverkat i trä, har en höjd på ca två meter och är försett med en större och en mindre dörr. Den större är placerad mitt på skå-

pets framsida och den mindre över den större. Dörrarna är försedda med både kraftig sprint och lås för nyckel, vilket avslöjar att skåpet var avsett att innesluta högt skattade ting. Innanför den större dörren finns en hylla och under den ytterligare ett utrymme för förvaring. Här kan de invigda oljorna, de liturgiska kärlen samt bröd och vin för konsektering vid kommande mässor ha förvarats.⁹ Med tanke på sakramentshusets väl tilltagna mått är det möjligen tänkbart att även de dyrbara liturgiska böckerna förvarades i skåpet. Det ciborium som Rimbo kyrka kan ha ägt¹⁰ förvarades troligen på hyllan innanför den mindre dörren, i ett utrymme som sträcker sig upp under sakramentshusets innertak och är ca 30 cm högt, det vill säga motsvarande ett ciboriums normalhöjd. Det är möjligt att dörren vid tillbedjan av den i sakramentet närvarande Kristus var öppen så att de bedjande kunde ana Kristi kropp, eller åtminstone dess förvaringskärl, ciboriet. En av sakramentshusets huvudsakliga funktioner var alltså att innesluta kärlet med hostior.

Lekmannekommunion

Mässan stod i centrum i medeltida kyrkoliv. Som ett resultat av den starka vördnad som skulle visas sakramentet var det under den senare delen av medeltiden föreskrivet att enbart prästen kommunicerade vid varje mässa. Sockenborna var däremot föreskrivna att mottaga sakra-

Fig. 3. Sockenbornas
kommunion i mässan.
Ur ciboriet på altaret
har prästen tagit en
hostia för att ge till den
knäböjande lekman-
nen. Träsnitt tryckt av
Konrad Dinckmut,
Ulm 1483.

mentet åtminstone vid påsk. Även om den årliga påskkommunionen var ett föreskrivet minimum och således fick förekomma oftare, anser vissa forskare att det senare ska ha hört till ovanligheterna.¹¹ Dock finns det andra som lyfter fram förekomsten av en senmedeltida rörelse som uppmuntrade lekfolket att väl förberedda kommunicera oftare.¹²

När prästen kommunicerade i mässan gjorde han det under båda gestalterna, det vill säga både Kristi kropp och blod. Som ett resultat av att det ansågs att lekfolkets kommunion ur kalken kunde leda till problem mottog sockenborna under senmedeltiden enbart hostian, med motiveringen att Kristus var helt och fullt närvarande i varje partikel av såväl bröd som vin.¹³

Då en lekman skulle kommunicera gick prästen, ledsagad av en ministrant (prästens liturgiske medhjälpare) med ljus, till sakramentshuset vid eller i ena korväggen. Därifrån hämtades ciboriet som det låg hostior i som konsekkrerats vid en tidigare mässa.¹⁴ På fig 3 ser vi hur prästen har ställt ciboriet på altaret, tagit av locket och lagt en hostia på patenen. Han står nu framför kommunicanten och delar ut den korsmärkta hostian medan han håller patenen under hakan på den kommunicerande för att undvika att partiklar faller till golvet. Då kommunionmomentet var avslutat gick prästen på samma sätt tillbaka till sakramentshuset och placerade åter ciboriet där.¹⁵

Efter kommunionen lades de hostior som konsekkrerats vid mässan, men inte konsumerats, i ciboriet för att brukas vid sjukkommunion, vilket var det främsta syftet med reservationen.¹⁶

Sockenbud

Ciboriet hade alltså en central roll även i samband med sockenbud då prästen besökte en sjuk eller döende sockenbo för möjlighet att lyssna till bikt och meddela avlösning samt ge kommunion och sjukas smörjelse.¹⁷ I Upplandslagens kyrkobalk föreskrivs att en bonde ska meddela prästen om någon i hans hus ligger sjuk och att prästen då, med några få undantag, inte får låta något annat vara viktigare. Om prästen ändå låter bli att ge sockenbon kommunionen blir han straffad med böter.¹⁸

Då budet om att besöka en sjuk nådde prästen skulle han iordningställa, troligen tillsammans med klockaren, de liturgiska kläderna, manualen (liturgisk bok som innehöll de texter som behövdes vid kyrkliga förrättningar) och kärlen som behövdes på väg till den sjuke och i sjukrummet. Förberedelsemomentet innebar bland annat att prästen gick till sakramentshuset och hämtade ciboriet.

När allt var iordningställt skulle prästen och klockaren ge sig av. Låg den sjukas hus relativt nära kyrkan tog de sig dit genom att gå i procession. Nicolaus Ragvaldis statutkompendium innehåller föreskrifter om att en person – vi får antaga

att det exempelvis var klockaren eller en ministrant – skulle gå längst fram i processionen med någon form av belysning och ringa i en klocka för att påkalla uppmärksamhet om att Kristi kropp fördes fram genom socknen. Föreskrifterna säger att när folket hör klockan ska de falla på knä, böja huvudet, slå sig på bröstet och tillbe med sammanförda händer.¹⁹ I processionen var det alltså hostian, Kristi kropp, i ciboriet som stod i centrum. Starkt sliten förgyllning på främst nod och fot på flertalet ciborier vittnar om att prästen har hållit den ena handen om noden och fattat med den andra om foten.

I Hälsingland, som utgjorde det medeltida ärkestiftets norra delar, gällde Hälsingelagen, vilken föreskriver att den bonde som kallar prästen till sockenbud ska kunna erbjuda häst och båt för att prästen ska kunna ta sig till den sjuke.²⁰ Lagtexten vittnar om de långa avstånd som kunde finnas mellan kyrka och sockenbor och att den föreskrivna processionen inte alltid var möjlig att genomföra. Prästen kunde istället vara tvungen att ta sig fram både till fots, med båt och häst. Vid sådana omständigheter var det inte möjligt att bära ciboriet i handen.

När präst och klockare kommit fram till den sjukes hus inleddes själva sjukbesöket. Enligt *Manuale Upsalense*, den tryckta kyrkohandbok med ordningar som gällde i Uppsala ärkestift under senmedeltiden, inleds sjukbesöksliturgin

med hälsningsord, bestänkning med vigvatten – troligen främst av den sjuke – efterföljt av böner. Därefter lämnades troligen den sjuke och prästen ensam i sjukrummet och prästen lyssnade till den sjukes bikt och meddelade avlösning.²¹ Därefter kunde klockaren och anhöriga åter inträda i sjukrummet och sjukkommunionsdelen i besöket inleddes. Prästen tvättar då enligt ordningen sina händer, tar fram en hostia ur ciboriet och ställer ett par frågor om tron till den sjuke, om han eller hon tror på evigt liv och om det är Kristi sanna kropp som prästen håller i sina händer. Då den sjuke svarat på frågorna ger prästen den sjuke en hostia. På det tyska träsnittet från 1490 ser vi hur ciboriet står på bordet med det toppiga locket bredvid och hur prästen ger den sjuke en hostia och håller en paten eller kanske en vanlig tallrik under kommunkantens haka för att förhindra att hostiepartiklar faller på golvet (fig 4).

Efter smörjelse, böner och välsignelsen återvänder prästen, klockaren och de eventuella sockenbor som följt med i processionen tillbaka till kyrkan och ciboriet ställs åter på sin plats.

Två uppländska ciborier

För att närmare studera bevarade medeltida ciborier har två uppländska exempel valts ut. De skiljer sig gällande form, ornamentik och inskriptioner. Ciboriet i

Fig. 4. Sockenbud med sjukkommunion. På bordet står ett ciborium med locket avtaget. Träsnitt tryckt av Konrad Kachelofen, Leipzig 1493.

*Fig. 5. Ciboriet från Lena kyrka, Uppland.
Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.*

Lena kyrka representerar en av de två huvudtyperna av ciborier med genomgående runda former (fig 5). Lena-ciboriet är ett arbete i relativt enkelt utförande, utan iögonfallande ornamentik eller bildframställningar. Dess motsats utgörs på flera sätt av ciboriet från Tegelsmora (SHM inv nr 25538) (fig 6). Tegelsmoraciboriet är näst intill i alla delar sexkantigt och utgör på så sätt ett exempel på den andra grundformen. Dessutom innehåller ciboriet graverad ornamentik och bildframställningar. Trots dessa olikheter i form och utförande har ciborierna haft samma funktion i medeltida kyrkoliv.

Ciboriet i Lena kyrka

Ciboriet i Lena kyrka är tillverkat i förgylld koppar på 1300-talet och är genom sin höjd på 43,5 cm det största bland Upplands ciborier.

Ornamentik

Som nämnts saknar ciboriet i Lena kyrka i stort sett all form av bildframställningar och ornamentik. Överst på locket finns dock ett bevarat krucifix, vilket annars vanligtvis har gått förlorat. På det latinska

Fig. 6. Ciboriet från Tegelsmora kyrka, Uppland.
Nu på Statens historiska museum.
Foto Statens historiska museum.

korset av klöverbladstyp med trepassformade korsändar har fästs en Kristus-bild över vilken återfinns anslaget med texten I.N.R.I. (*Jesus Nazarenus Rex Iudaeorum*, Jesus från Nasaret, judarnas konung) (fig 7).

Runt basen på lockets konformade torn är en krans av det som liknar små stiliserade blad. Vid en jämförelse med många andra ciborier som exempelvis det från Tegelsmora är det dock troligen en förenklad form av en krenelering, det vill säga ett murkrön med tinnar, vilket var en vanlig byggnadsdetalj på medeltida försvarstorn.

Ciboriets lås har ett fäste på lock respektive cuppa. Detsamma gäller på ciboriets baksida. Beslagen har formen av franska liljor, en symbol för Jungfru Maria.²²

Den större delen av Sveriges bevarade ciborier har på sockeln en arkad av sex graverade bågar, liknande de gotiska katedralernas spetsiga fönster. Det gäller även för det här ciboriet, där varje spetsbågsfönster har en inskriven trepassbåge.

Inskriptioner

De allra flesta ciborierna i Uppland har någon form av graverad inskription. Texterna löper i språkband runt lock, behållare eller fot, ibland runt samtliga. De allra

Fig. 7. Ciboriet från Lena. Kärlets lock kröns av ett krucifix. Foto Olle Norling, Upplandsmuseet.

flesta texterna är på latin. Den vanligast förekommande är änglahälsningen vid bebedelsen från Luk 1:28, *Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum* (Hell dig Maria full av nåd, Herren är med dig) som också ingick i den i medeltida fromhetsliv så omtyckta rosenkransbönen. *Ave Maria* förekommer även på ciboriet från Lena och löper här runt hela fotens ytterkant. + AVE MARIA : GRACIA : PL[E]NA : DOMINVS T[E]C[VM]. I sammanhanget

syftar texten på att Jungfru Maria från bebedelsen bar Kristusbarnet inom sig och genom ciboriet fortsatte att bära Kristi kropp i hostians form. Ciboriet är alltså en bild för Jungfru Maria, vilket är en av anledningarna till att texten *Ave Maria* är så frekvent förekommande på ciborier.

Som har nämnts tidigare är det vanligast att ciboriernas texter är på latin. Det finns dock några få undantag i det svenska materialet. Ett av dem finns på ciboriet från Lena. Kärlet har nämligen ytterligare ett språkband, även det på foten, men under sockeln. Inskriptionen är något i sammanhanget så ovanligt som en text på fornsvenska och lyder + IEK : ER : COPAR, det vill säga "Jag är [gjord av] koppar" (fig 8). Det är alltså ciboriet som för talan och konstaterar i vilket material det är tillverkat.

Ciboriet från Tegelsmora kyrka

Tegelsmoras ciborium är 34,5 cm högt och tillverkat på 1300-talet av förgylld koppar. Sedan 1956 är det deponerat på Statens Historiska Museum.

Ornamentik och bildframställningar

Ciboriet från Tegelsmora har ett rikt inslag av ornamentik och bildframställningar. I likhet med ciboriet i Lena kyrka har detta kärl graverade gotiska spetsbågsfönster på sockeln. På locket slingrar

Fig. 8a, b, c.
Ciboriet från Lena.
En ovanlig
inskription på
fornsvenska,
IEK ER COPAR
(Jag är [gjord av]
koppar).
Foto Olle Norling,
Upplandsmuseet.

8a. IEK (jag).

8b. ER (är).

8c. COPAR
([gjord av] koppar).

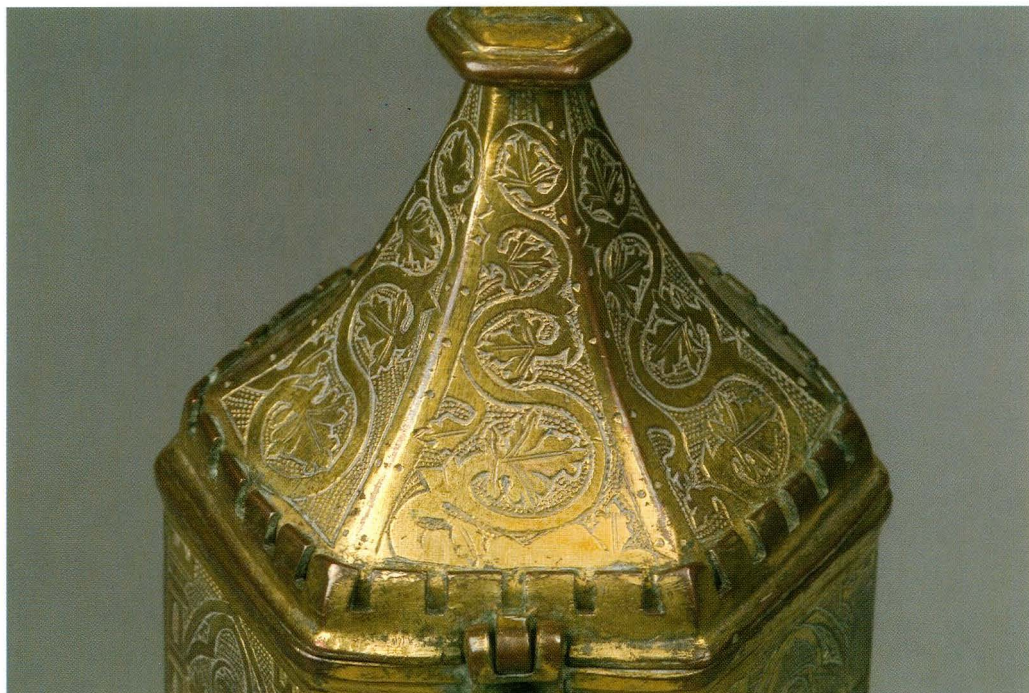

Fig 9. Ciboriet från Tegelsmora. Graverade vinrankor på locket är en symbol för mässan.
Foto Statens historiska museum.

sig vinrankor i eleganta s-kurvor (fig 9). Vinrankan är ett väl motiverat ornamentalt inslag på ett föremål av det här slaget eftersom vinrankan är en gammal symbol för mässan.

På behållarens sidor finns ett antal elegant graverade figurer inskrivna i spetsbågar och flankerade av arkitektoniska element. Frågan är vad bilderna föreställer och i vilken ordning de ska läsas. Vi kan räkna med att ingenting i den kyrk-

liga bildvärlden under medeltiden görs av en slump, utan att bildernas innehåll och placeringar är väl genomtänkta med en djup, bakomliggande teologi. Eftersom Kristus är kristendomens centrum och ciboriet är ett kärl för hans kropp, är den självklara placeringen för Kristus i centrum, rakt under låset, ingången till sakramentet (fig 10). Han är framställd som världshärskaren med Livets bok i den ena handen och den andra lyft till välsignelse.

Fig. 10. Ciboriet från Tegelsmora. Välsignande Kristus med livets bok. Foto Statens historiska museum.

På Kristi högra sida²³ återfinns Petrus med sitt attribut himmelrikets nyckel (fig 11). På Kristi vänstra sida återfinns en man med en bok i sina täckta händer, men utan annat identifierande attribut (fig 12). Det finns dock stark anledning att anta att det är aposteln Paulus. Vad som tyder på det är att han ofta flankerar Kristus tillsammans med Petrus i konsten. Att han bär en bok är naturligt, eftersom Paulus har författat flera av Nya

testamentets brev. Dessutom har han enligt medeltida bildframställning ett typiskt Paulus-utseende med smalt ansikte, längre skägg och kal panna.

Om vi sedan vänder på ciboriet och studerar den bild som finns mitt över bilden med Kristus, finner vi den krönte himladrottningen, Jungfru Maria med Kristusbarnet (fig 13). Maria, Guds moder, var en oerhört central gestalt i medeltida fromhetsliv och man kan utgå

Fig. 11. Ciboriet från Tegelsmora. Petrus med nyckel. Foto Statens historiska museum.

ifrån att det fanns en skulptur med Madonnan och barnet i varje kyrka. Det är därför naturligt att sätta dem i centrum för nästa grupp av tre bilder. På madonnans högra sida återfinns Johannes Döparen pekande på Guds lamm (fig 14). Johannes Döparen förberedde Kristi ankomst och säger i Joh 1:29 då han pekar på Kristus "Där är Guds lamm som tar bort världens synd". Samtidigt som Johannes pekar på lam-

met i sin hand pekar han också mot Jesusbarnet i Marias famn. På Marias vänstra sida är evangelisten Johannes avbildad (fig 15). Han har sitt attribut bägaren/kalken över vilken han gör ett kors-tecken. Det berättas att Johannes var den enda av apostlarna som dog en naturlig död. Han ska ha undsluppit förgiftning efter att ha gjort korstecknet över den giftbägare som räckts honom och ur vilken det sedan steg upp ormar.²⁴

Fig. 12. Ciboriet från Tegelsmora. Paulus med bok. Foto Statens historiska museum.

Johannes blev vid korsets fot anförtrodd av Kristus att ta hand om Maria (Joh 19:26–27).

Vissa ciborier har en bottenplatta i locket. På en del av dessa plattor finns en bild graverad. Tegelsmora-ciboriets lock har just en sådan bottenplatta och en graverad bild av en korsgloria (fig 16). För att skilja Kristus från andra heliga personer har han i den medeltida konsten en korsgloria, det vill säga en gloria med ett

inskrivet kors, precis som vi ser här. En ensam korsgloria är alltså en symbol för Kristus, vars kropp, hostian, förvarades i ciboriet. Bilden av korsglorian blir samtidigt bilden av en oblat som såväl på medeltiden (se fig 3) som idag kunde ha ett inpräglat kors.

Inskription

Som nämnts tidigare är inskriptioner på ciborier vanliga. En inskription som för-

Fig. 13. Ciboriet från Tegelsmora. Jungfru Maria med Jesusbarnet. Foto Statens historiska museum.

tydligar ciboriets funktion är *Ego sum panis vivus qui de celo descendit* (Jag är det levande brödet, som har kommit ned från himlen), en text hämtad från Joh 6:51. Det är inte alltid som inskriptionernas texter är fullständiga utan ibland har endast de första orden tagits med, ofta som ett resultat av att det inte funnits utrymme på ciboriets ytor för den fullständiga texten. På medeltiden kan det, åtminstone för prästerna, ha varit själv-

klart vilken text som avsågs och hur den löd i sin helhet, trots att endast inledningen skrevs ut. Idag är det i vissa fall betydligt svårare att veta varifrån texten är hämtad eller hur den slutar. Ett sådant exempel utgör inskriptionen på Tegelsmora-ciboriet som lyder: + HEC EST MATERIA PIXIDIS UT SICS. Betydelsen av de första fyra orden är "Detta är pyxidens [ciboriets] innehåll", syftande på hostian, Kristi kropp. Inskriptionens sista

Fig. 14. Ciboriet från Tegelsmora. Johannes Döparen pekar på Guds lamm. Foto Statens historiska museum.

ord är däremot svårtolkat, eftersom det inte finns något ord på latin som heter 'sics'. Ett alternativ är att det är en fel-skrivning av ordet 'scis', och då skulle texten lyda: "Detta är pyxidens [ciboriets] innehåll, som du vet".²⁵ Texten förblir dock något kryptisk och tills vidare får vi nöja oss med att konstatera att inskriptionen syftar till att underförstått tydliggöra att ciboriet innehåller Kristi kropp.

Från uppländska kyrkor kommer en spännande skatt av föremål som hittills beaktats på ett obetydligt sätt av forskningen. Dessa ciborier spelade en väsentlig roll i medeltida gudstjänstliv, vid sockenbornas kommunion i mässan och vid sjukkommunion. Det medeltida ciboriet är därmed en föremålstyp som är värd att lyfta fram både utifrån form och funktion och som ger oss insyn i centrala delar av medeltida kyrkoliv.

Fig. 15. Ciboriet från Tegelsmora. Evangelisten Johannes med bägare. Foto Statens historiska museum.

Noter

- 1 Lindgren (1987) s 93–94.
- 2 Källström (1939) s 102. Lindgren (1987) s 104.
- 3 För en översikt över de olika konfiskeringsperioderna se Källström (1939) s 24–66.
- 4 För en katalog över de liturgiska kärl som konfiskerades från kyrkor i bland annat Uppland se Källström (1939) s 147–325.
- 5 Gottröra (SHM inv nr 7162:1), Huddunge (SHM inv nr 9127), Härnevi (SHM inv nr 13111), Mariakyrkan (SHM inv nr 8455), Tegelsmora (SHM inv nr 25538) och Vänge (SHM inv nr 4954:1). För en detaljerad studie av dessa ciborier och övriga på SHM se Fallberg Sundmark (a).
- 6 Enligt Ikonografiska registret, ATA ska det finnas vad som kallas "fot till ciborium?" i Knivsta kyrka. Inför den här artikelns skrivande har det dock inte varit möjligt att undersöka föremålsfragmentet för att ta ställning till om det kan ha hört till ett ciborium.

Fig. 16. Ciboriet från Tegelsmora. Platta i locket med en graverad korsgloria. Foto Statens historiska museum.

7 Reuter Dahl (1841) s 151–152.

8 Lindgren (1998) s 168.

9 Stolt (1993) s 145, 148. Lindgren (1998) s 169.

10 I bevarade notiser i samband med konfiskation nämns ingenting om något indraget ciborium eller annat hostiekärl. Källström 1939 s 234. Det behöver dock inte betyda att Rimbo socken aldrig har ägt något sådant. Det förmodade hostiekärlet kan ha varit tillverkat av koppar och därför fått behållas av församlingen. Vad som har hänt med bevarade medel-

tida föremål i efterreformatorisk tid har vi ofta liten kunskap om.

11 Där bland Helander (1993) s 90.

12 Där bland Hårdelin (1998) kommentar i sidfoten s 415, s 431.

13 Helander (1993) s 90–91.

14 Piltz (1993) s 48. Pernler (1993) s 116.

15 Piltz (1993) s 48. Pernler (1993) s 116.

16 King (1965) s 57.

17 För en djupgående och mer detaljerad genomgång av sockenbudet under 1400-talet i Uppsala ärkestift, se Fallberg Sundmark (b).

- 18 SLL 1, UL Kk XII.
 19 Reuterdahl (1841) s 151–152.
 20 SLL 3, HL Kk XII.
 21 Anvisningarna för sjukbesöksliturgin är här och i det följande hämtade från *Manuale Upsalense*, Collijn (1918) s 48–61.
 22 Dahlby (1999) s 70.
 23 Samtliga angivningar av placeringar kommer enligt vedertagen konstvetenskaplig praxis att göras utifrån figurerna, vilket exempelvis gör att vad som finns på Kristi högra sida är till vänster om honom från betraktaren sett.
 24 Lechner (1974) sp 119.
 25 Detta enligt doc Stephan Borgehammar som får medhåll i sitt antagande av prof Monica Hedlund och prof Alf Härdelin.

Litteraturförteckning

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet
HL	Hälsingelagen
Kk	Kyrkobalken
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien
SLL	<i>Svenska landskapslagar</i> , Holmbäck och Wessén
SHM	Statens Historiska Museum
UL	Upplandslagen

Otryckta källor

- Fallberg Sundmark, Stina, (a) *Herrens hus. Ett inledande studium av medeltida ciborier från den uppsaliensiska kyrkoprovinsen*, D-uppsats i konstvetenskap, Konstvetenskapliga institutionen, Uppsala universitet, vt 2003.
 Fallberg Sundmark, Stina, (b) *Kyrkans omsorg mellan liv och död. En rekonstruktion av praxis kring sockenbudet under 1400-talets slut i Uppsala ärkestift*, D2-uppsats i kyrkovetenskap, Teologiska institutionen, Uppsala universitet, vt 2003.

Tryckta källor och anförd litteratur

- Collijn, Isak, (utg), *Manuale Upsalense [Stockholm 1487]*, *Den svenska kyrkans äldsta tryckta handbok* (Kungl. Bibliotekets handlingar. Bilagor. N F 1), Stockholm 1918.
 Dahlby, Frithiof, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, 8:e uppl, Stockholm 1999.
 Helander, Sven, "Mässans liturgi", *Mässa i medeltida socken*, red Sven Helander et al, Skellefteå 1993, s 55–99.

- Holmbäck, Åke och Wessén, Elias, *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar* 1, 3, Uppsala 1979.
- Härdelin, Alf, *Kult, kultur och kontemplation. Studier i medeltida svenskt kyrkoliv*, Skellefteå 1998.
- King, Archdale A., *Eucharistic Reservation in the Western Church*, London 1965.
- Källström, Olle, *Medeltida kyrksilver från Sverige och Finland förlorat genom Gustav Vasas konfiskationer*, Stockholm 1939.
- Lechner, M., "Johannes der Evangelist (der Theologe)", *Lexikon der christlichen Ikonographie* 7, red Engelbert Kirschbaum, Freiburg 1974.
- Lindgren, Mereth, "Liturgiska kärl", *Tanke och tro. Aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*, red Olle Ferm och Göran Tegnér, (Studier till det medeltida Sverige 3), Stockholm 1987, s 89–113.
- Lindgren, Mereth, "Sakramentsskåpens ikonografi", *Ting och tanke. Ikonografi på liturgiska föremål*, (KVHAA 42) red Ingall Pegelow, Stockholm 1998, s 167–184.
- Pernler, Sven-Erik, "En mässa för folket?", *Mässa i medeltida socken*, red Sven Helander et al, Skellefteå 1993, s 101–134.
- Piltz, Anders, "Mässan i Linköpings stift omkring år 1450", *Mässa i medeltida socken*, red Sven Helander et al, Skellefteå 1993, s 13–54.
- Reuterdaahl, Henrik, (utg), *Statuta Synodalia Veteris Ecclesiae Sveogothicæ*, Lund 1841.
- Stolt, Bengt, "Kyrkorum och kyrkoskrud", *Mässa i medeltida socken*, red Sven Helander et al, Skellefteå 1993, s 135–167.

Stina Fallberg Sundmark är doktorand vid Teologiska institutionen vid Uppsala universitet och fil. mag. i konstvetenskap.